

ПРАВОВЕ СТАНОВИЩЕ СТАРООБРЯДЦІВ У РОСІЇ НАПРИКІНЦІ XVII – НА ПОЧАТКУ XX ст.

Розглядаються основні етапи правового становища старообрядців у Росії. Встановлено, що наприкінці XVII ст. відкрита пропаганда старої віри в державі перебувала під забороною, певна лібералізація наступила за часів Катерини II, проте з приходом до влади Миколи I лояльне ставлення до старообрядців закінчилося. Репресивну політику уряду стосовно послідовників старої віри було призупинено за Олександра II й лише в 1905 р. старої віри одержали віросповідні свободи.

Кожен регіон Російської імперії мав специфічне право стосовно старообрядців. Ця практика склалася завдяки культурним традиціям того чи іншого краю, який входив до складу імперії після розколу православної церкви, що відбувся у середині XVII ст. Документи, котрі регулювали правове та цивільне становище російських старообрядців, зберігаються в архівних фондах Комітету міністрів, Ради міністрів, Третього відділення власної його імператорської величності канцелярії, департаменту загальних справ міністерства внутрішніх справ, спеціально створених комітетів, управлінь тощо. Вони охоплюють укази, статuti, циркуляри, приписи, відношення тощо.

Імператорські укази публікувалися у відповідних томах «Повного зібрання законів Російської імперії». Проте, як засвідчують результати архівної евристики, не всі акти на «старообрядську»¹ тематику ввійшли до цього видання. Чимало таких документів міститься у спеціальних збірниках «із розколу» – як оприлюднених, так і підготовлених для службового користування. Це, зокрема, «Зібрання постанов, що стосуються розколу»², «Огляд заходів міністерства внутрішніх справ із розколу з 1802 по 1881 рр.»³, «Збірник законів про розкол А.Богословського»⁴, «Законои про розкол і сектантів»⁵, «Збірник законів про розкол та сектантів» Д.Чичинадзе⁶.

* Таранець Сергій Васильович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАНУ, відділ джерел з історії України XIX – початку XX ст.

E-mail: starover_@ Rambler.ru

¹ Тут і далі *нормативне написання слів «старообрядницький», «старообрядництво» й похідних подається в редакції автора статті (прим. ред.).*

² Див.: Собрание постановлений по части раскола. – Санкт-Петербург, 1858. – 684 с.

³ Див.: Российский государственный исторический архив (далі – РГИА). – Ф.1473. – Оп.1. – Д.55.

⁴ Див.: Богословский А. Сборник законов о расколе: Извлечение из свода законов статей, относящихся до раскола, разъяснённых каноническими правилами Святейшего синода, уставом духовных консисторий, решениями Государственного совета и Правительствующего сената. – Москва, 1881. – 109 с.

⁵ Див.: Законы о раскольниках и сектантах: С разъяснениями Святейшего правительствующего синода и Правительствующего сената. – Москва, 1896. – 219 с.

⁶ Див.: Чичинадзе Д.В. Сборник законов о расколе и сектантах, разъяснённых решениями Правительствующего сената и Святейшего синода с приложением инструкции и правил для полицейских учреждений и волостных правлений о порядке записей рождения, браков и смерти раскольников и форм метрических книг. – Санкт-Петербург, 1899. – 165 с.

Тематично імператорські укази можна розподілити на декілька груп, у тому числі акти зі сфери цивільного права та свободи віросповідання⁷; про релігійні переслідування старовірів⁸; щодо їх господарської діяльності⁹; заборонні стосовно будівництва й ремонту храмів, каплиць¹⁰; дозвільні на зведення церков і відправлення в них богослужінь¹¹; про закриття монастирів і скитів¹²; про перехід у старовірство священників офіційної церкви¹³; щодо обліку старообрядців, їхніх храмів, молитовних будинків, монастирів і скитів¹⁴; про переселення¹⁵, укази, якими заборонялися контакти прихильників старої віри з закордоном¹⁶ тощо. Крім указів, юридичний статус російських старовірів регулювали статути: податковий, станований, цивільний, ремісницький, цивільного та кримінального судочинства, паспортного режиму, збіглих тощо. Усі ці документи представлено у «Зводі законів Російської імперії»¹⁷.

Частина імператорських указів зі старообрядського питання так і не було оприлюднено. Про це свідчить віднайдений у фондах МВС рукописний збірник

⁷ Собрание постановлений по части раскола. – Санкт-Петербург, 1858. – С.80, 96, 108, 122, 147, 151, 179, 189, 205, 301, 322, 364, 371, 384, 387, 413, 439, 528, 562, 566, 594, 596–597, 600, 634, 645, 647, 658, 665, 660; Изд. 1875 г. – С.586, 593; Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗРИ). – Собр.2. – Санкт-Петербург, 1830. – Т.II. – С.233, 625; Т.III. – С.916, 1130; Т.IV. – С.254; Т.XIV. – Санкт-Петербург, 1840. – Отд.1. – С.192; Т.XVIII. – Санкт-Петербург, 1844. – Отд.1. – С.596; Т.XIX. – Санкт-Петербург, 1845. – Отд.1. – С.211; Т.XX. – Санкт-Петербург, 1846. – Отд.1. – С.16–60; Т.XXVI. – Санкт-Петербург, 1852. – Отд.2. – С.194; Т.XXXVIII. – Санкт-Петербург, 1866. – Отд.2. – С.88, 264; Т.XXXIX. – Санкт-Петербург, 1867. – Отд.2. – С.5; Санкт-Петербург, 1887. – С.219; Т.IV. – Санкт-Петербург, 1887. – С.268; Т.XXV. – Санкт-Петербург, 1909. – С.544; Т.XXVI. – Санкт-Петербург, 1909. – Отд.1. – С.904; Т.XXVII. – Санкт-Петербург, 1910. – С.67; Т.XXXI. – Санкт-Петербург, 1914. – Отд.1. – С.79.

⁸ Собрание постановлений по части раскола. – Санкт-Петербург, 1858. – С.89, 106, 128, 203, 218–219, 235, 238–239, 263, 271, 314, 336, 340, 355, 361, 424, 433, 445, 523, 586–587, 599, 601–602, 617, 628, 635, 659, 677; Изд. 1875 г. – С.543, 556, 565, 581–583, 601, 637, 662, 667; Изд. 1875 г. – С.543, 556; ПСЗРИ. – Собр.1. – Санкт-Петербург, 1830. – Т.XXVI. – С.104, 521; Собр.2. – Санкт-Петербург, 1837. – Отд.2. – Т.XI. – С.1; Санкт-Петербург, 1838. – Отд.1. – Т.XII. – С.361; Санкт-Петербург, 1839. – Отд.2; Санкт-Петербург, 1845. – Отд.1. – С.213; Т.XXXIV. – Санкт-Петербург, 1861. – Отд.1. – С.194; Т.XXXVIII. – Санкт-Петербург, 1866. – Отд.2. – С.164; Собр.3. – Т.IX. – Санкт-Петербург, 1891. – С.21; Т.VI. – Санкт-Петербург, 1888. – С.405.

⁹ Собрание постановлений по части раскола. – Санкт-Петербург, 1858. – С.671; Изд. 1875 г. – С.574, 602, 606; ПСЗРИ. – Собр.1. – Санкт-Петербург, 1830. – Т.XXIX. – С.159; Т.XXX. – С.1271; Собр.2. – Т.XXIV. – Санкт-Петербург, 1850. – Отд.1. – С.353; Т.XL. – Санкт-Петербург, 1867. – Отд.1. – С.828; Собр.3. – Т.XXII. – Санкт-Петербург, 1904. – Отд.1. – С.557.

¹⁰ Собрание постановлений по части раскола. – Санкт-Петербург, 1858. – С.1, 3, 103, 107, 235, 276, 296, 337, 378, 380, 406–407, 455, 555, 662; Изд. 1875 г. – С.565; ПСЗРИ. – Собр.2. – Санкт-Петербург, 1830. – Т.I. – С.946.

¹¹ Собрание постановлений по части раскола. – Санкт-Петербург, 1858. – С.9, 126, 130, 320, 454, 536; Изд. 1875 г. – С.599, 620, 623–624, 638, 649; ПСЗРИ. – Собр.1. – Т.XXVI. – Санкт-Петербург, 1830. – С.357; Собр.3. – Т.XXVI. – Санкт-Петербург, 1909. – Отд.1. – С.915.

¹² Собрание постановлений по части раскола. – Санкт-Петербург, 1875. – С.593–594.

¹³ Собрание постановлений по части раскола. – Санкт-Петербург, 1858. – С.75, 111, 131, 170, 179, 189, 197, 253.

¹⁴ Собрание постановлений по части раскола. – Санкт-Петербург, 1858. – С.37, 99, 103, 107, 119, 196, 340, 537, 635; Изд. 1875 г. – С.585, 672, 685; ПСЗРИ. – Собр.2. – Т.XL. – Санкт-Петербург, 1867. – Отд.1. – С.829; Т.XLIX. – Санкт-Петербург, 1876. – Отд.2. – С.234; Т.LII. – Санкт-Петербург, 1879. – Отд.1. – С.170; Собр.3. – Т.XXVI. – Санкт-Петербург, 1909. – Отд.1. – С.915; Т.XXVII. – Санкт-Петербург, 1910. – С.50, 85.

¹⁵ Собрание постановлений по части раскола. – Санкт-Петербург, 1858. – С.1, 135, 576, 611, 622; Изд. 1875 г. – С.572, 582; ПСЗРИ. – Собр.2. – Т.XL. – Санкт-Петербург, 1867. – Отд.1. – С.177; Собр.3. – Т.XXVIII. – Санкт-Петербург, 1911. – Отд.1. – С.136, 993.

¹⁶ Собрание постановлений по части раскола. – Санкт-Петербург, 1858. – С.484, 656; Изд. 1875 г. – С.631, 661, 668.

¹⁷ Свод законов Российской империи. – Санкт-Петербург, 1857. – Т.X. – Ч.1; Т.XIV. – С.1–100; Т.XII. – Ч.1. – С.1–172; Т.XIV. – С.3–222; Т.XIV. – С.1–177.

«Огляд заходів міністерства внутрішніх справ із 1802 по 1881 рр.», який увійшов до переліку справ секретного комітету у справах розколу, де зберігається й дотепер. Збірник складається з трьох частин – за роками правління Олександра I, Миколи I та Олександра II, у ньому зафіксовано заходи уряду щодо локалізації цивільних прав старовірів, здійснення ними релігійних обрядів тощо. Постановами обмежувалися сімейні та майнові права прихильників старої віри, права на громадські посади й відзнаки, присягу на вірність імператорові, торгіві, промислові права та ін.¹⁸

Після ліквідації патріаршества в Росії найвищим органом офіційної церкви став Синод. У його компетенції перебували справи, які торкалися внутрішнього та зовнішнього церковного життя старовірів, причому він здійснював нагляд не лише за старообрядством, але й за «сектантами» взагалі. У своїй діяльності інституція послуговувалася як чинним імперським законодавством, так і внутрішніми правовими актами, якими регламентувалася діяльність старообрядських спільнот. Для внутрішніх потреб у 1860-х рр. співробітниками Синоду було підготовлено й видано збірник постанов, що стосувалися «розколу» та староівства. До нього ввійшли постанови уряду з 1801 по 1859 рр.¹⁹

Для поглиблення боротьби з «розколом» офіційна церква постійно застосовувала «духовні важелі» роботи із «заблудлими». Ці заходи супроводжувалися введенням в освітні програми духовних академій і семінарій спеціальних дисциплін з історії виникнення та поширення «розколу» й боротьби з ним²⁰. У 1881 р. у Москві вийшов «Збірник законів про розкол»²¹, який містив витяги зі статей зводу законів про старообрядство, розтлумачені правила офіційної церкви й укази Синоду, статuti духовних консисторій, рішення вищих органів влади. Наступного року побачив світ збірник «Закопи про розкольників і сектантів» із поясненнями Синоду й Сенату²². Згодом ці джерела було опубліковано у згаданому вище збірнику законів про розкол і сектантів Д.Чичинадзе²³.

У XIX ст. функції офіційної церкви обмежувалися нагадуванням державним закладам про виконання їхніх обов'язків, що стосувалися «розколу». Інколи церква сама втручалася в перебіг слідства. Представницьким є корпус матеріалів щодо тиску на старообрядців із метою їх приєднання до церкви на правах єдиновірства. У канцелярії Синоду старообрядським питанням займався 2-й стіл 3-ї експедиції другого відділення; питаннями приєднання «розкольників» до офіційного православ'я – 3-й розряд 1-го столу другого відділення, а також третє відділення.

У всепідданіших звітах обер-прокурорів Синоду, які зберігаються в рукописному вигляді в Російському державному історичному архіві (Санкт-Петербург) за період з 1828 по 1897 рр. та в друкованому вигляді за 1836–1914 рр.²⁴,

¹⁸ РГИА. – Ф.1473. – Оп.1. – Д.55. – Л.69–76.

¹⁹ Див.: Собрание постановлений по части раскола, состоявшихся по ведомству Святейшего синода. – Кн. II (1801–1859 гг.). – Санкт-Петербург, 1860. – 841 с.

²⁰ Там же. – С.664.

²¹ Див.: Богословский А. Сборник законов о расколе...

²² Законы о раскольниках и сектантах...

²³ Див.: Чичинадзе Д.В. Сборник законов о расколе и сектантах...

²⁴ РГИА. – Ф.797. – Оп.97; Русские официальные и ведомственные издания XIX – нач. XX вв.: Каталог. – Санкт-Петербург, 1995. – Т.1. – 273 с. Протягом 1862–1865 рр. звіти не друкувалися.

розкривається політика офіційної церкви у ставленні до старообрядців. Із 1866 р. інформація про старовірів уміщувалася в першому пункті розділу «Поширення та утвердження віри й благочестя»²⁵, де публікувалися матеріали про приєднання старообрядського єпископа Іустина Тульчинського, ченців Славського і Тиського скитів у Румунії та Австрії, безпопівця Павла Пруського та значення цих подій для російського православ'я²⁶.

Ще у 1667 р. уряд піддав захисників старого обряду не лише церковним, але й цивільним переслідуванням, уважаючи діяльність старовірів кримінальним злочином. Із 1684 р. «за розкол» людей карали, зокрема переслідувалася старообрядська партія на Дону, яка опонувала Москві й не підпорядковувалася царським указам та й загалом протистояла владі²⁷. До кінця XVII ст. пропаганду старої віри було заборонено по всій Московії.

У 1715 р. петровський уряд пішов на деякі поступки старообрядцям, записав їх в оклад, тим самим офіційно визнавши їх існування. У 1716 і 1718 рр. старовіри обкладалися подвійною податтю. У 1722 р. відомості про них та отримані від подвійного обкладання кошти надходили у Синод. У 1728 р. половину подушної податі почали сплачувати й жінки-старообрядки, що як на той час було нововведенням. Незважаючи на податний тягар, старовіри вперше отримали право відкрито проживати в містах і селах імперії. Лише 1782 р. їх звільнили від сплати подвійного податку та зрівняли в оподаткуванні з рештою православних.

У 1720 р. влада зробила першу спробу визначити чисельність прибічників давнього православ'я в Росії. Із цією метою в духовному регламенті було описано ознаки, за якими слід розрізняти старообрядців. За невідвідання храмів офіційної церкви старовірів карав єпархіальний архієрей, а представників дворянства, які переховували у себе старовірів, піддавали анафемі. Більше того, надання притулку розцінювалося як опір владі та у черговий раз прирівнювалося до кримінального злочину. Старообрядцям заборонялося обіймати керівні посади як у церковній, так і цивільній сферах. Було встановлено порядок арешту «розкольницьких учителів», а місцевій владі доручалося наглядати за їх діями.

У 1722 р. нерухомість, що залишалася після втеч старообрядців, вирішили продавати, а отримані кошти направляти на облаштування шпиталів. Як свого часу євреї у середньовічній Європі, прихильники старої віри мали носити особливий одяг із шипуну зі стоячим клеєним коміром. А вже за два роки на цей костюм треба було ще й чіпляти особливі знаки. Дружини старообрядців повинні були одягати особливі плаття. У 1743 р. старовірів карали за те, що вони допускали порушення у встановленому владою одязі. Крім того, існував щорічний 50-рубльовий податок за бороду²⁸. Бороданів, котрі не могли його сплачувати, примусово висилали на узбережжя Фінської затоки, у фортецю Роґервік. Священики офіційної церкви брали подвійну оплату за вінчання старообрядців. Тих, хто хрестився двома пальцями, записували «в розкол». Незважаючи на

²⁵ Извлечение из отчёта по ведомству духовных дел православного исповедания за 1866 г. – Санкт-Петербург, 1867. – С.12.

²⁶ *Таранець С.В.* Джерела з історії старообрядства Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст. – К., 2007. – С.95.

²⁷ *Варадинов Н.* История министерства внутренних дел. – Санкт-Петербург, 1863. – Кн.8: История распоряжений по расколу. – С.11.

²⁸ Там же. – С.14.

те, що віруючі підкорялися церковній владі, приймаючи всі її таїнства, запроваджувалися штрафи за невідвідування сповіді. За винятком розп'ять у храмах заборонялося використовувати різані та литі образи. Священиків судили й позбавляли духовного сану за здійснення треб за старими книгами.

У 1723 р. Синод приписав направляти військові команди для розшуку й арешту старообрядців. У 1730 р. «за спокушання в розкол» у прибічників старої віри конфіскували майно, їх довічно засиляли на галери. Зважаючи на це, серед них дедалі частіше практикувалося самоспалення. У 1745 р. старовірів заборонили називати старообрядцями, за ними офіційно закріплювався термін «розкольники».

Лібералізація ставлення влади до прихильників старої віри відбулася зі вступом на російський престол імператриці Катерини II. У 1762 р. старовірам, які втекли за кордон, пробачалися всі їхні «злочини». Їх запрошували на поселення у Симбірську, Оренбурзьку, Астраханську, Воронежську, Белгородську, Казанську та інші губернії, а також у фортецю Святої Єлизавети в Новосербії. У 1764 р. заклик перебиратися в Росію адресували старообрядцям, котрі проживали на білоруських землях Речі Посполитої, зокрема у Ветковській слободі. Переселенцям надавали пільги на ведення торгівлі, їх більше не змушували голити бороду та носити одяг установленого зразка. Хресне знамення з двох пальців відтепер не вважалося «розкольницьким», за це не відлучали від церковних таїнств. 15 грудня 1763 р. було скасовано Розкольницьку контору, а старообрядців уперше підпорядкували центральним і місцевим органам влади²⁹. Їх на загальних підставах почали брати в рекрути, у тому числі і ченців, не визнаючи як осіб духовного стану. Старовірів уперше дозволили вибирати на громадські посади. Водночас їм, як завжди, заборонялося будувати власні церкви, молитовні будинки та каплиці, мати при них дзвіниці.

У 1785 р. у Росії уряд запровадив єдиновірство, ідею чого висловив фельдмаршал П.Румянцев-Задунайський (1725–1796 рр.). Єдиновірські церкви освячувалися по стародруках на старих антимінсах. Усі треби виконувалися в них за старим обрядом. Водночас єдиновірські приходи підпорядковувалися архієреям офіційної церкви. Спочатку для поселення старообрядців було відведено землі між Дніпром та Перекопом, потім їх почали селити на білоруських, малоросійських землях, на Катеринославщині та Нижегородщині. У 1800 р. старообрядці отримали дозвіл відкрити єдиновірську парафію в Москві. У 1801 р. в посаді Клинци Мглинського повіту Чернігівської губернії було відновлено раніше зачинену старообрядську друкарню для єдиновірців. Загалом переслідування за належність до старої віри припинилися, однак про свободу совісті навіть не йшлося.

Уряд Павла I також зробив деякі поступки старообрядцям. 27 жовтня 1800 р., уперше за багато років, з'явився указ, яким дозволялося ремонтувати старі та будувати нові церкви й каплиці. Владу цікавила статистика. Починаючи з серпня 1811 р. від губернаторів щорічно до 1 січня і 1 липня вимагалося надавати в міністерство поліції списки старовірів, за якими визначалася їх чисельність³⁰.

²⁹ *Варадинов Н.* История министерства внутренних дел. – С.31.

³⁰ *Собрание постановлений по части раскола.* – Санкт-Петербург, 1858. – С.37.

Імператорським указом від 27 травня 1820 р. старообрядцям надавалися деякі цивільні права, зокрема бути обраними на громадські посади від різноманітних купецьких і міщанських громад. Із 26 березня 1822 р. їм дозволялося залишати у своєму середовищі збіглих священників.

Після перемоги у війні з Наполеоном (1812 р.) Олександр I видав маніфест, яким оголошувалася амністія всім утікачам і дезертирам, котрі вийшли за межі Російської імперії. Цим актом скористалося багато старообрядців, які повернулися з-за Дунаю. Під виглядом закордонних вихідців у Бессарабії оселилося чимало кріпаків нестарообрядського походження. У 1828 р. було опубліковано указ, яким дозволялося отримати «узаконені види» тим, хто до цього часу займався бродяжництвом.

У 1814 р., запобігаючи втечам росіян за кордон, уряд надав Бессарабії низку економічних пільг. Жителі краю звільнялися від подушної податі та поземельного збору терміном на три роки, після чого пільги продовжувалися ще на два роки. Усе чоловіче населення на п'ятдесят років позбулося рекрутчини, а бессарабські купці на десять років – повинностей³¹. На такий самий час скасовувався натуральний збір за постій для міських мешканців, який замінювався доволі необтяжливим квартирним збором³².

Ліберальний період у ставленні до старовірів закінчився зі смертю імператора Олександра I й приходом до влади Миколи I. Перебуваючи під враженням від декабристського руху, він ужив рішучих заходів щодо звуження цивільних прав своїх підданих. Хвиля репресій не могла не торкнутися й старообрядства – як однієї з ключових, на думку уряду, «антидержавних» сил³³. Так, уже протягом 1826 р. майже нанівець було зведено раніше отримані старовірами права. Зокрема, 26 лютого вийшов указ про щорічне обов'язкове представлення у Третє відділення канцелярії імператора та міністерство внутрішніх справ відомостей про кількість старообрядців; 17 серпня – про збір даних про всі «розкольницькі» молитовні приміщення; 19 серпня з'явився указ, яким заборонялося будувати відповідні молитовні будинки³⁴. 24 травня 1827 р. Комітет міністрів заборонив «розкольницьким» священникам переїжджати з одного населеного пункту в інший³⁵. 5 липня вийшов указ, яким заборонялося ремонтувати та відновлювати старообрядські приміщення³⁶; 8 листопада 1827 р. – приймати збіглих від офіційної церкви священників³⁷. 23 січня 1830 р. набули чинності правила, які обмежували права старообрядських богаділень та монастирів, а також було впроваджено заходи про порядок нагляду за цими закладами³⁸; у серпні заборонили в'їзд у Росію старообрядців із-за кордону³⁹.

³¹ Упродовж 1840–1850 рр. бессарабські купці звільнялися від гільдійської повинності у випадку, коли їм удавалося спорудити в Кишиневі будинки, що приносили прибуток міській скарбниці. Згодом чинність указу було продовжено ще на 10 років.

³² *Абакумова-Забунова Н.В.* Русское население городов Бессарабии XIX в. – Кишинёв, 2006. – С.25.

³³ Там же. – С.99.

³⁴ Сборник постановлений по части раскола. – Санкт-Петербург, 1858. – С.99.

³⁵ Там же. – С.103.

³⁶ Там же. – С.106–107.

³⁷ Там же. – С.111.

³⁸ Там же. – С.119.

³⁹ Там же. – С.122.

Крім того, у системі МВС було створено особливі секретний комітет і тимчасове управління, які також займалися питаннями старообрядства. Упродовж 1825–1830 рр. у Петербурзі, а з 1831 по 1837 рр. у Москві функціонував очолюваний головою Держради В.Кочубеем Секретний дорадчий комітет у справах про розкольників і сектантів. Це був вищий державний орган, який займався координацією переслідувань прихильників старої віри, регулюючи повноваження Сенату, Державної ради, Комітету міністрів та інших центральних владних установ у питаннях старовірства⁴⁰. Уся його діяльність спрямовувалася на те, аби, уживаючи відповідних заходів, чіткіше виявляти «антидержавний» характер «розколу»⁴¹. До складу комітету входили представники офіційної церкви, міністри внутрішніх справ та народної освіти, керівник Третього відділення канцелярії імператора. У 1838 р. у 21 губернії, де проживали старовіри, було створено місцеві «розкольниківські комітети»⁴². Губернаторів було зобов'язано передавати документи у МВС, яке висловлювало свою думку й направляло їх у відповідний секретний комітет чи в уряд. Також у відомстві внутрішніх справ зосереджувалися щорічні звіти цивільних губернаторів, які стосувалися статистичних відомостей про старообрядців різних згод, обмеження їхніх прав та переслідування.

Указами від 14 квітня 1837 р., 10 червня 1853 р., 9 липня 1856 р. та 15 вересня 1858 р. регламентувалися права старообрядського купецтва, зокрема на відзнаки та почесні титули, а записувати їх у гільдії дозволялося лише на тимчасовому праві. Від купців вимагали пред'явлення довідок про належність до офіційної церкви на правах єдиновірства, а також їх щорічне документальне підтвердження⁴³.

У період правління Миколи I старообрядцям не дозволялося самим вести метричні книги, їм заборонялося залишати духовні заповіді на користь своїх монастирів, скитів і богаділень, їх позбавляли права володіти нерухомістю та землею, ченцям заборонялося збирати милостиню, вести благодійні книги, у разі непокори їх заарештовували або висилали. В офіційному мовленні прихильників старої віри визначали як «розкольників»⁴⁴, храми – не церквами, а «каплицями» чи «молитовнями», священників – «лжесвященниками». Заборонялося будувати храми, які б своїм зовнішнім виглядом нагадували культові споруди офіційної церкви, установлювати на них хрести, бити у дзвони та влаштовувати хресні ходи. Отже, держава послідовно й наполегливо заганяла старообрядців у підпілля. Багато хто, не витримуючи цього, зрікався старої віри.

9 березня 1839 р. Микола I видав іменний указ, яким права старовірів частково відновлювалися. Акт стосувався внутрішнього управління громад, дозволяв вибирати старообрядців, «приемлющих священство», збирачами податків та їхніми помічниками, наглядачами сільських запасних магазинів, тобто на посади, не пов'язані з владними повноваженнями, які мали лише господарський

⁴⁰ *Ерошкин Н.П.* История государственных учреждений дореволюционной России. – Изд.3. – Москва, 1983. – С.153.

⁴¹ *Василевский М.* Государственная система отношений к старообрядческому расколу в царствование Николая I. – Казань, 1914. – С.28.

⁴² Там же. – С.21.

⁴³ *Ерошкин Н.П.* История государственных учреждений дореволюционной России. – С.138.

⁴⁴ ПСЗРИ. – Собр.2. – Отд.1. – Т.ХIV: 1839 г. – Санкт-Петербург, 1840. – С.192.

характер. На представників радикальніших старообрядських згод цей указ не поширювався.

У цивільних питаннях старообрядці також обмежувалися у правах. Перш ніж свідчити у суді, вони мали пройти «очищувальну присягу»⁴⁵. Їх заборонялося вибирати на громадські посади в містах. Обмежувалися виборчі права й у сільській місцевості. У 1844 р. від охочих приписатися до міських громад почали вимагати підписки «про неналежність до розколу», це саме влада робила під час виборів на громадські посади⁴⁶. У 1849 р. від сплати податків звільняли тих старообрядців, які служили в армії, але з певних причин вийшли у відставку⁴⁷. Із 1852 р. старовірам дозволяли переселятися та приписуватися до міських громад Закавказзя, а в 1859 р. – також західних губерній.

У 1853 р. при міністерстві внутрішніх справ було створено особливе тимчасове управління, до якого ввійшли представники відомства, а також Синоду. Проіснувало воно до 1855 р. Документи щодо питань старовірства перебували на особливому обліку, зазвичай вони проходили під грифами «Конфіденційно», «Надзвичайно секретно» або «Секретно».

Проте були й винятки. Після приєднання Правобережної України до Російської імперії уряд заходився посилювати у регіоні російську присутність, намагаючись збільшити тут чисельність росіян. Було ухвалено рішення, які сприяли переселенню сюди російського купецтва. Відтак уже на середину XIX ст. це дозволило збільшити, зокрема в Києві, кількість купців 1-ї гільдії зі старовірів до 52,5%⁴⁸.

Репресивна політика уряду Миколи I щодо старообрядців тривала до смерті цього імператора в 1855 р. Причому не просто звужувалися їх цивільні права, але й ускладнювалися гоніння. Порушників закону судили, накладали різноманітні штрафи, висилали у Сибір та Закавказзя, таємно стежили за духівництвом, монастирями і скитами. Звичайно, такий тиск породив низку сектантських напрямів у православ'ї, основною причиною виникнення яких стала неможливість здійснювати повне й тривале богослужіння.

Після встановлення 18 жовтня 1858 р. для старообрядців полегшених правил уряд почав уважніше вивчати це явище, дійшовши висновку, що, крім негативного, старообрядство зберегло й розвинуло багато позитивного, зокрема сприяючи процвітанню громадського життя, значному поширенню грамотності серед населення⁴⁹. У постмиколаївський час в окремих випадках влада була готова йти на компроміс, а каталізатором змін внутрішнього курсу уряду стосовно старообрядців стало «польське питання», яке вкотре загострилося на початку 1860-х рр. Уряд нарешті визнав доводи чиновників із західних та південно-західних губерній, побачив у «розкольніцькому елементі» патріотичні тенденції, незважаючи на його опозиційність до офіційної церкви.

У 1860 р. влада пішла на деякі поступки старообрядцям. Так, 6 вересня Олександр II затвердив положення Комітету міністрів, за яким замість

⁴⁵ Сборник постановлений по части раскола. – Санкт-Петербург, 1858. – С.189.

⁴⁶ Там же. – С.301.

⁴⁷ ПСЗРИ. – Собр.2. – Отд.1. – Т.XIV. – С.192.

⁴⁸ Державний архів Київської області (далі – ДАКО). – Ф.280. – Оп.2. – Спр.991. – Арк.4–5.

⁴⁹ К истории единоверия // Церковный вестник (Санкт-Петербург). – 1909. – №44. – С.1408.

щорічних свідчень купців про належність до офіційної церкви вводилися разові посвідчення, оскільки купців-старовірів було надзвичайно багато, на що вказували результати десятого всенародного перепису населення країни. Влада записувала в купецтво «без різниці сект» на тимчасовому праві до вказаної гільдії залежно від наявності капіталу⁵⁰.

У 1861 р. уряд дозволив вибирати старообрядців на громадські посади⁵¹, проте в регіонах ця норма почала реалізовуватися значно раніше. Того ж року старообрядців допустили до державних навчальних закладів⁵², а наступного – міністерство внутрішніх справ видало циркуляр про скасування подання щорічних відомостей про молитовні приміщення старообрядців та їх поіменних списків.

17 квітня 1863 р. у Білій залі Зимового палацу імператор прийняв депутатів-старообрядців від різних згод, заявивши: «Я радий вас бачити і дякую за співчуття загальній справі. Мені хотіли вас очорнити, але я цьому не вірив і впевнений, що ви такі самі вірноповіддані, як і всі інші. Ви – мої діти, а я вам батько, і молю Бога за вас, так само, як і за всіх, котрі, як і ви, близькі моему серцю»⁵³. Зустріч старообрядців із самодержцем знімала з них те політичне забарвлення, яке вони отримали ще за царювання Петра I.

13 листопада 1863 р. міністерство фінансів розіслало циркуляр, який суттєво розширював права старообрядців-купців⁵⁴. Їм почали видавати постійні купецькі посвідчення. У 1867 р. уряд порушив питання про дарування старообрядцям деяких цивільних прав⁵⁵. 1883 р. російське законодавство щодо «старообрядського питання» лібералізувалося. Крім підтвердження раніше прийнятих рішень старовірам не заборонялося здійснювати громадські богослужіння «за їхнім обрядом» як у приватних, так і громадських приміщеннях. Усім російським старообрядцям дозволялося відновлювати й будувати нові каплиці та молитовні будинки за умови, щоб їх зовнішній вигляд не був змінений, тобто не нагадував екстер'єр православного храму. Перед проведенням ремонтних чи будь-яких інших робіт старообрядців зобов'язували інформувати місцеву владу, а в разі, якщо храм раніше був опечатаний і в ньому проводилися богослужіння, його відновлення могло відбутися лише з дозволу вищих органів влади, зокрема міністерства внутрішніх справ.

Незважаючи на те, що за старообрядським кліром не визнавалися духовні звання, їх уже не переслідували. Проте на практиці, особливо на рубежі ХІХ–ХХ ст., цих правил не дотримувалися, а старообрядські єпископи, священники й інші духовні особи піддавалися новим гонінням. Водночас старовірам різних згод заборонялося влаштовувати хресні ходи, публічно нести ікони (окрім поховання померлих), одягати священницьке та чернече вбрання, виконувати церковні пісноспіви тощо⁵⁶.

⁵⁰ ДАКО. – Ф.280. – Оп.2. – Спр.991. – Арк.234.

⁵¹ Собрание постановлений по части раскола. – Санкт-Петербург, 1858. – С.582.

⁵² Там же. – С.583.

⁵³ К истории единоверия. – С.1406.

⁵⁴ Собрание постановлений по части раскола. – Санкт-Петербург, 1858. – С.606.

⁵⁵ Там же. – С.582.

⁵⁶ ПСЗРИ. – Собр.3. – Т.ІІІ: 1883 г. – Санкт-Петербург, 1887. – С.219.

Указ від 29 травня 1884 р. затверджував заходи щодо дарування старообрядцям цивільних прав та виконання духовних треб. Віднині вони могли складати присягу (від неї звільнялися лише ті, хто добровільно її відкидав). Натомість старообрядців притягали у судові органи, де вони обіцяли говорити «всю правду по чистій совісті»⁵⁷. Уносилися відповідні зміни в Будівельний статут, Статут про запобігання та припинення злочинів, Уложення про покарання кримінальні й виправні, Статут кримінального судочинства тощо. Зустрічі високопоставлених старообрядців із вищим керівництвом країни мали наслідком підписання імператорського указу від 1905 р. про дарування основ цивільних свобод, недоторканність особи, свободу совісті, слова, зібрань та союзів⁵⁸.

У Державній думі було сформовано комісію зі старообрядських питань, прийнято законопроект про відповідні громади. Після обнародування указу від 1905 р. склалися сприятливі умови для самовизначення та розвитку старовірства. Вільна пропаганда старообрядського віровчення неабияк мотивувала корінне реформування офіційної церкви. Водночас багато державних діячів Росії (скажімо, міністр внутрішніх справ П.Дурново (1845–1915 рр.)) вважали, що відкриту місіонерську діяльність старообрядців слід заборонити, адже вона шкодить одержавленому православию⁵⁹.

Держдума намагалася надати старообрядцям право на місіонерську діяльність, а духовництву дозволити носити звання священників, святительське вбрання за межами храмів і молитовних будинків. Для створення громади вимагалось лише дванадцять заяв. У 1908 р. до віросповідної та старообрядської комісії Державної думи було внесено кілька законопроектів щодо регламентації життя старовірів. На з'їздах старообрядці обговорювали урядові проекти. Думська комісія мала цінні матеріали та висновки⁶⁰.

Проте в 1910 р. все змінилося. У новій редакції закону старообрядцям заборонялося пропагувати православне вчення, а духовництву – називатися священнослужителями. Носити священницьке вбрання дозволялося лише в молитовних місцях, а для створення старообрядських громад вимагали не дванадцять, а п'ятдесят заяв, причому осіб чоловічої статі. Крім того, обмежувалися майнові права громад, право на проведення з'їздів, старообрядцям дозволялося відкривати лише нижчі та ремісничі училища. Отже, влада пішла на поступки офіційній церкві⁶¹.

Таким чином, наприкінці XVII ст. відкрите сповідання старої віри в Росії було заборонене. Уряд Петра I обклав старовірів надзвичайно важкою подвійною податтю, що частково зачепило й жінок, уводився також податок за носіння бородини. Від податного тягаря старообрядці звільнилися лише в 1782 р. Крім фіскального визиску прибічники старої віри відчували моральне приниження, адже їх змушували носити особливий одяг зі спеціальними знаками. Старообрядців розшукували й переслідували спеціальні військові

⁵⁷ ПСЗРИ. – Собр.3. – Т.IV. – Санкт-Петербург, 1888. – С.269.

⁵⁸ Высочайший манифест // Старообрядческий вестник. – 1905. – №11/12. – С.689.

⁵⁹ Мнения и отзывы: Печать по поводу думских прений о правах старообрядческих общин: Из полемики о приходе // Церковный вестник. – 1909. – №21. – С.633.

⁶⁰ Комиссия по делам православной церкви при Государственной думе // Там же. – 1908. – №10. – С.294.

⁶¹ Старообрядческий законопроект // Там же. – 1910. – №21. – С.625.

команди. Лібералізація відносин відбулася зі вступом на престол імператриці Катерини II. Прибічникам «давнього благочестя», котрі втекли за кордон, пробачалися всі їх попередні «провини», їх закликали до переселення в Росію. Відкриті гоніння припинилися, але питання свободи совісті навіть не обговорювалося. У 1763 р. вперше на загальних підставах старовірів підпорядкували центральним і місцевим органам влади. У 1785 р. уряд пішов на компроміс, проголосивши єдиновірство. Імператор Олександр I продовжив відповідну політику Катерини II. Після закінчення війни 1812 р. він оголосив утікачам і дезертирам амністію, пішов на поступки у віросповідних питаннях. Проте з приходом до влади Миколи I лояльне ставлення до старообрядців в Росії закінчилося. Влада створила спеціальні комітети, що займалися проблемами «розколу», а його прихильників знову розцінювали як антидержавну силу, послідовно заганяючи у підпілля. Уряд Олександра II пішов на деякі поступки старовірам. У 1863 р. вони навіть удостоїлися особистої аудієнції у Зимовому палаці. Крім негативного, влада почала вбачати у старому обряді й позитивні риси. Каталізатором змін стало польське повстання 1863 р. Курс на лібералізацію російського законодавства у «старообрядському питанні» тривав у 1880-х рр. У 1905 р. старовіри отримали віросповідні свободи, у Державній думі навіть існувала комісія з відповідних питань, проте вже 1910 р. під тиском офіційної церкви влада пішла на урізання наданих пільг.

The article highlights the main stages of the legal status of Old Believers in Russia. Author determines that in the late XVII old faith public propaganda was under embargo and certain liberalization came during the reins of Catherine II, but this loyalty relations finished with the govern of Nikolai I. In the time of Aleksandr II repressive policy concerning Old Believers was suspended, but real confessional freedom Old Believers received in the 1905.

